

Martonová, Marta

Víceslovná pojmenování v terminologii : (na ruském materiálu)

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. A, Řada jazykovědná. 1969, vol. 18, iss. A17, pp. [147]-156

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/101039>

Access Date: 16. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

MARTA MARTONOVÁ

VÍCESLOVNÁ POJMENOVÁNÍ V TERMINOLOGII (NA RUSKÉM MATERIÁLU)

1. Tvoření víceslovných pojmenování patří k nejběžnějším a zároveň nejčastějším postupům, kterými si jazyky opatřují pojmenování pro nové, ještě nepojmenované pojmy; mezi terminologickými pojmenováními tvoří často převážnou většinu.¹ A přesto v naší jazykovědné literatuře jim bylo věnováno doposud velmi málo místa. O to více si daný problém zaslouhuje naší pozornosti, když uvážíme, že zasahuje do několika oblastí jazykovědného bádání zároveň (do nauky o tvoření slov, morfologie, syntaxe, lexikologie, frazeologie, onomaziologie, semaziologie atd.). Současně však toto periferní postavení v každé z oblastí bylo částečně i překážkou ke komplexnímu řešení problému.² Existuje tu řada závažných otázek. Jsou to:

1. nedostatek jednotného názvu;
2. určení podstaty předmětu a jeho vydělení od ostatních jazykových jednotek;
3. klasifikace předmětu vůbec;
4. tzv. kondenzace a problémy kolem ní aj.

Všimněme si uvedených problémů blíže.

2. Problém názvu souvisí se širším problémem nejednotné a někdy nesprávné klasifikace předmětu. Útvary typu железная дорога dostávají v naší literatuře velmi rozličné názvy. Označují se jako: ustálená slovní spojení, terminologická ustálená spojení, frazeologické jednotky, frazeologizmy, sdruženiny, sdružená pojmenování, terminologická sdružená pojmenování, víceslovná pojmenování, terminologická víceslovná pojmenování, sousloví, souslovné termíny, souslovná pojmenování, pojmenovací sousloví, termino-

¹ Náš výzkum v oblasti železniční terminologie nám ukázal tyto výsledky: z celkového počtu zkoumaných pojmenování (3227) víceslovná tvoří 74,92 %. Na dokreslení problému jsme provedli též výzkum v němčině a zjistili jsme, že víceslovná pojmenování dané oblasti představují vedle kompozit (50,51 %) rovněž velmi početně zastoupenou skupinu, a to 32,80 %. — Z připravované kandidátské práce týkající se víceslovných pojmenování v terminologii.

² M. Dokulil je vzpomíná mezi ostatními typy tvoření. — *Tvoření slov I.*, Praha 1962, 24.

V. V. Vinogradov je zkoumá spolu s frazeologickými jednotkami. — *Ruskij jazyk*, Moskva 1947, 21 n.

D. C. Lotte v obsažné práci o terminologické zásobě ruského jazyka je ani neuvádí mezi základními způsoby tvoření terminologických pojmenování. — *Osnovy postrojenija naučno-techničeskoj terminologii*, Moskva 1961, 37.

logická sousloví, šablony, terminologické šablony atd.³ V uvedených názvech, jak vidíme, se promítají v podstatě dva hlavní aspekty: aspekt výpovědní (v. názvy, jež je interpretují jako spojení) a aspekt pojmenovací (v. názvy, jež je interpretují jako pojmenování). K nim přistupuje ještě problém označení anebo neoznačení rozdílu mezi termínem a běžným slovem.

2.1. Polyprojekce problému je potřebná a správná; nejednotnost v pojmenování je však na úkor terminologické přesnosti a srozumitelnosti. Je pravda, že dané útvary představují slovní spojení, resp. ustálená slovní spojení. Toto však netvoří podstatu předmětu. Jde tu především o plán pojmenování, nikoli výpovědi. Z toho hlediska méně zdařilý je starší český termín „sousloví“⁴ a všechny ostatní názvy, které jsou motivovány „spojením slov“. Blíže skutečné podstatě jsou názvy, obsahující lexém „pojmenování“ (sdružená pojmenování, víceslovná pojmenování apod.). Protože na rozdíl od ostatních pojmenování dané útvary vznikly „sdružením“, „seskupením“ slov, hovoříme o nich, že jsou sdružená (složená) — a odtud potom názvy sdružená pojmenování, sdružený termín. I když uvedené termíny jsou relativně správně popisné, myslíme si, že slovo sdružený v tomto pojmenovacím kontextu působí poněkud nezvykle. Jestě složitější je problém obdobných názvů v ruštině: ruské termíny сложный, resp. составной,⁵ které se často pro označení zkoumaných útvarů používají, zavádějí mylně do oblasti kompozit. Snad zdařilejší je čistě formální přístup k danému předmětu. Protiklad jednoslovných a jiných, tj. takových, které mají víc než jedno slovo, vytvořil onomaziologický půdorys pro termín víceslovné pojmenování. V případech, kde jde o pojmenování terminologická (mající platnost termínu), měla by být tato „terminologičnost“ explicitě vyjádřena. Proto se přidává k uvedenému označení ještě lexém „terminologický“: terminologické víceslovné pojmenování. Jak vidíme, takto utvořený název je poněkud těžkopádný. Upravme jej tedy v mezích správnosti tak, že onomaziologický příznak „terminologický“ přesuneme do báze pojmenování (původní explicitnost pojmenování není podstatně narušena), a získáme název víceslovný termín.⁶ Zavedením jednotného označení: víceslovné pojmenování, resp. víceslovný termín pro terminologická spojení, mohla by se podle našeho názoru z části vyřešit

³ Nejběžnějšími názvy jsou jednak sousloví (E. Trávníček, V. Mathesius, A. V. Isačenko, K. Sochor, O. Man) a jednak sdružené pojmenování (M. Dokulil, A. V. Isačenko aj.; v celé slovenské literatuře snad bezvýhradně: J. Horecký, V. Lapárová a další). V ruštině převládá název составной термин (V. V. Vinogradov, A. V. Kalinin atd.) a též název словосочетание, resp. термин-словосочетание (K. A. Levkovskaja, D. S. Lotte, E. N. Tolikina aj.). V německé literatuře se používá převážně název Wortgruppen (z terminologické literatury: E. Beier, E. Wüster). V naší práci se přidržujeme termínu víceslovné pojmenování, který upravujeme dále na víceslovný termín (upozorňujeme ještě na zakončení -ný/-ní, jež doposud bylo používáno zcela neorganizovaně: M. Dokulil v knize *Tvoření slov I.*, 1962, používá tvary obojí).

⁴ Termín sousloví se používal výhradně v české literatuře. Pro slovenštinu je nepoužitelný (v. neúnosnost slova „súslovie“ v slovenštině). V současné době se zatlačuje do pozadí názvem sdruženým pojmenování.

⁵ Útvary typu железная дорага se označují jako сложный термин (B. A. Larin, *Očerki po frazeologii*, Ученые записки ЛГУ, 1966, č. 198, 218) i jako составной термин (V. V. Vinogradov, *Russkij jazyk*, Moskva 1947, 25; A. V. Kalinin, *Leksika russkogo jazyka*, Moskva 1966, 188).

⁶ Název víceslovný termín se u nás téměř nepoužíval.

existující názvoslovná promiskuita. Není přece možné, aby se 'celý problém řešil pouhou duplicitou názvů (např. M. Dokulil používá označení: pojmenování víceslovní nebo sdružené⁷) anebo neomezenou libovůlí autorů, rozmanitými opisy apod. Obzvlášť důležité by bylo toto řešení pro oblast terminologickou (víceslovný termín by tak stál v protikladu k jednoslovnému termínu, což je u daného předmětu dosti podstatné).

3. Jak jsme již naznačili, zkoumané útvary jsou interpretovány velmi různorodě. Jako pojmenování se dostávají do protikladu termín a běžné slovo. Mezi termíny a běžnými lexikálními jednotkami není nepřekročitelná hranice, obojí spolu souvisí. Přesto však u nich můžeme zaznamenat určité difference, a to ojedinělé nebo i kategoriální.

(a) Ojedinělé jsou zpravidla některé difference fonetické, morfologické a slovtvorné; např. na rozdíl od běžného ruského slova *искра* s přízvukem na 1. slabice se v technice používá termínu *искра* s přízvukem na 2. slabice; ruské slovo *лоб* se skloňuje bez pohyblivého vokálu, tj. *лоба, лoby*, zatímco termín *лоб* při skloňování nemění svoje zvukové složení, tj. skloňuje se *лоб, лоба, лобы*; od slova *шапка* máme jednak běžný derivát *шапочный* a jednak derivát *шапковый* v platnosti polygrafického termínu.

(b) Závažnější jsou difference kategoriální (sémantické i strukturální). K sémantickým diferencím patří tyto relace: termín má přesně definovaný význam, zatímco běžné slovo ho nemá; termín je v podstatě monosémický, zatímco běžnému slovu polysémie nepřekáží; termín je monofunkční, tj. nezná stylistickou diferenciaci; termín je ustálený co do formy i obsahu, kdežto forma i lexikální význam běžného slova je v neustálém pohybu; termín je paradigmaticky charakterizovaný přesně vymezeným místem⁸ (pole, Feld) v příslušném terminologickém systému a přímou závislostí na něm; termín stojí mimo expresivitu, zatímco běžné slovo může vyjadřovat jemné odstíny citů, zážitků a tužeb; termín tihne k mezinárodnosti, kdežto běžné lexikon preferuje domácí slova. Co se týče strukturálních zvláštností termínu, musíme nejprve předeslat, že všechny termíny vznikají na bázi přirozených jazyků a do terminologie vcházejí se změněným významem (dostávají svůj vlastní definitorický význam), přičemž jejich zvuková podoba zůstává nezměněna anebo se upravuje opět podle zákonitostí toho jazyka, který tvoří jeho bázi. Difference v této rovině jsou dány především jen výběrem těch anebo oněch jazykových podob: pro stavbu termínu se upřednostňují některé slovtvorné modely, preferují se určité jednotlivé slovoformy, zdůrazňuje se ekonomičnost zvukového složení apod.

Žádná z jmenovaných diferencí (ojedinělých i kategoriálních) nijak neporušuje integrální souvztažnost termínu a běžného slova. Přesto si však myslíme, že rozlišování obou rovin (termín i běžné slovo) nesmíme podceňovat. Na rozdíl od běžného slova termín je definované pojmenování příslušného terminologického systému.⁹ Tím jsou dány i jeho sémantické a strukturální zvláštnosti.

⁷ M. Dokulil, *Tvoření slov v češtině*, Praha 1962, 21.

⁸ Učení o „terminologickém poli“ rozpracovává K. Bühler, *Sprachtheorie*, Jena 1934; J. Trier, *Das sprachliche Feld*, Neue Jahrbücher für Wissenschaft und Bildung, 1934, A. A. Reformatskij, *Čto takoje termin i terminologija*, Moskva 1959.

⁹ Defínice termínu není u nás jednoznačně stanovena. Přehled problému podává R. Kocourek, *Termín a jeho defínice*, Československý terminologický časopis 1945, 1.

3.1. Daný typ představuje spojení slov, které se celkově ničím neliší od běžných syntaktických modelů.¹⁰ Vzniká tu potom otázka, jak stanovit hranici mezi volným a ustáleným spojením slov; v našem případě mezi volným spojením slov a víceslovným termínem. Pomocných kritérií je několik.

(a) Ustálené spojení představuje sémantickou jednotku s jediným jí vlastním významem, který se k ní váže jako k celku. Při vstupu do spojení jednotlivé členy ztrácejí něco na původním lexikálním významu: железная дорога není v podstatě ani železná ani cesta; ale je to železnice. Celé spojení je definováno jako celek (porovnejme rozdíl mezi spojením железная дорога jež je definováno jako celek, a spojením новая станция, u něhož je definovatelné jen slovo станция). O sémantické jednotě svědčí dále i tzv. univerbizací tendence, vyznačující se transformací víceslovných pojmenování v jednoslovná (např. молотильная машина → молотилка, мостовая улица → мостовая), jakož i existence jednoslovných, v určitém smyslu též univerbizovaných adjektiv (железная дорога — железнодорожный). Překlad těchto pojmenování z jednoho jazyka do druhého se řídí valenčními zákony terminologického pole (místem zařazení), podle nichž pole termínu jednoho jazyka musí odpovídat poli termínu jazyka druhého. Zde často získáme další oporu pro určení sémantické jednoty celku (rus. железная дорога — čes. železnice, rus. скорый поезд — něm. Schnellzug, pol. linia glowna, — něm. Hauptstrecke, angl. point indicator, — něm. Weichensignal, čes. basicí přístroj, — rus. огнетушитель).

(b) Sémantická jednota je dokazatelná i ryze formálními příznaky. Ustálená spojení slov mají zpravidla neměnný slovosled; víceslovné termíny se navíc vyznačují předem daným pořadím slov. Podle něho se řídí místo každého jednotlivého členu (významově důležitější členy stojí většinou blíže k jádru pojmenování, zatímco méně důležité jsou od něho dále).¹¹ Zajímavá v této oblasti je tzv. „nepropustnost“;¹² projevuje se v tom, že některá velmi těsná spojení slov nelze za žádných okolností od sebe jiným slovem oddělit, např. v případě dalšího rozšiřování termínu apod. (Porovnejme termíny многоцилиндровая паровая машина a зубчатая железная дорога. U prvního termínu lze provést za určitých podmínek změnu pořadí slov, např. паровая многоцилиндровая машина, kdežto v druhém termínu spojení железная дорога musí stát vždy při sobě a jakákoli změna pořadí není možná.) Toto souvisí samozřejmě s totální automatizací termínů, která tvoří základní součást termínové charakteristiky. Automatizace řídí rovněž tzv. invariantnost všech slov spojení: jednotlivá slova víceslovných termínů nemohou být nahražována synonymy, popř. slovy významem blízkými, ale musí zůstat vždy v té podobě, v jaké se termín ustálil. (Porovnejme rozdíl mezi spojením железная скамья a железная дорога. První z nich můžeme různě upravit: железная скамья, металлическая скамья, железная лавка, скамья из железа, желез-

¹⁰ V. V. Vinogradov víceslovné termíny zkoumá spolu s ostatními frazeologickými jednotkami (*Russkij jazyk*, Moskva 1947, 25).

¹¹ Pořadí slov se řídí přesnými normami, v. např.: M. Roudný, *Normalizace odborného názvosloví*, Normalizace 6, 1945, 3n.

¹² Předlohou k tomuto termínu je ruské slovo непроницаемость, jež se často vzpomíná v souvislosti s charakteristikou slova jako jedné ucelené jednotky (v. např. N. M. Šanskij, *Leksikologija sovremennogo russkogo jazyka*, Moskva 1964, 10).

ная скамейка, zatímco v druhém spojení slova железная а дорога jsou vždy konstantní.)

Výčet kritérií, jak jsme jej uvedli, může vzbudit iluzi, že celý problém určení hranice mezi volným spojením slov a víceslovným termínem je velmi jednoduchá záležitost. A přece tomu tak není. Uzlový bod, kde končí volné spojení a začíná ustálené spojení (plán výpovědi) a kde se spojení stává víceslovným termínem (plán pojmenování), není a ani nemůže být přesně beze zbytku stanoven.¹³

4. Správná klasifikace je prvním a přednostním předpokladem správného řešení problému. Komponenty víceslovných útvarů se nacházejí mezi sebou v určité korelaci. Podle ní a jejího formálního vyjádření se zpravidla řídí základní klasifikace předmětu. Problém však ani zde není snadný. Z formálního hlediska základním členem, jádrem víceslovného pojmenování je vždy ten člen, který stojí v základním, výchozím tvaru, např. v nominativu, v infinitivu apod., a ostatní členy se nacházejí s ním v určitých syntaktických vztazích. Jestliže však tytéž útvary zkoumáme ze sémantického hlediska, odhalí se nám úplně jiné relace. Základním členem je takový člen, který nese základní význam, onomaziologickou bázi pojmu, a ostatní ho nějak blíže určují. Takto chápaný základní člen víceslovného termínu může, ale nemusí být identický se základním členem formálním, tj. s determinantem v pravém slova smyslu. Např. v termínech скорость испарения, степень испарения neběží o klasifikaci různých druhů rychlostí, jak by se podle struktury termínu snad dalo vykládat, ale charakterizují se zde určité parametry procesu, tj. sémantickým jádrem termínu je slovo испарение; podobně v termínu зев автосцепки slovo зев, které z formálního hlediska je řídicím komponentem, má ve skutečnosti podružnou významovou funkci, protože jen blíže určuje sémantické jádro termínu — tj. slovo автосцепка. Rozlišení sémantického jádra termínu na jedné straně a formálního jádra termínu na straně druhé je podle našeho názoru v daném případě nezbytně nutné.

4.1. Řekli jsme si, že ve víceslovném termínu můžeme identifikovat sémantické jádro termínu. Toto jádro představuje v podstatě onomaziologickou bázi předmětu, která se dále určuje některými onomaziologickými příznaky.¹⁴ Onomaziologická báze a její příznaky vytvářejí spolu tzv. onomaziologickou strukturu, půdorys víceslovného pojmenování, realizovanou běžnými jazykovými prostředky (slovy a syntaktickými poměry). V důsledku lineárního charakteru jazyka onomaziologická struktura nemůže fixovat všechny konstitutivní složky pojmu, ale bere si z jeho gnozeologické struktury jen znaky základní. Onomaziologická struktura je tak chudší na distinktivní znaky než struktura gnozeologická. Jazyková podoba obráží potom jen tento redukovaný půdorys. U pojmenování jde v podstatě o dvě stavební složky: o jádro (vyjadřující onomaziologickou bázi) a o doplňující člen (vyjadřující onomazio-

¹³ Ryze mechanickou pomůckou by mohly být soupisy termínů, které však často chybějí.

¹⁴ M. Dokulil — J. Kuchař, *Vztah jazyka a myšlení ve struktuře pojmenování*, Problémy marxistické jazykovědy, Praha 1962, 236; M. Dokulil, *Tvoření slov v češtině I*, Praha 1962, 29n.

logický příznak). Každý z těchto komponentů může být ve své explicitní výrazové podobě holý anebo rozvitý; celková struktura termínu je potom buď dvouslovná (skládá se ze dvou plnovýznamových slov) anebo víceslovná (skládá se z více než dvou plnovýznamových slov). Toto rozdělení na dvouslovná a víceslovná pojmenování je hrubě mechanické. Nejde nám tu přece o sčítání slov, ale o zjištění skutečné stavby pojmenování, jež zpravidla bývá, jak jsme si ukázali, jen dvoučlenná. Je správně hovořit potom o tzv. binaritě pojmenování, a to jak ve smyslu formálním, tak i sémantickém.¹⁵ Na druhé straně nelze však odmítat formální dělení pojmenování na dvouslovná a víceslovná (další dělení na dvouslovná a víceslovná je však zbytečné).

4.2. Vzájemná vázanost jednotlivých komponentů v rámci víceslovného termínu je různá: existuje vázanost od nejvyššího stupně až po vázanost stupně nižšího.¹⁶ Stupeň vázanosti je determinován mnohými faktory. Jedním z nich je ta skutečnost, zda slovo vstupující do spojení je termínem anebo ne; např. ve víceslovném termínu пневматический локомотив jsou obě slova už sama o sobě termíny, zatímco v termínu высокое давление je termínem jen člen druhý. S tímto faktorem souvisí i další, totiž do jaké míry si slovo vstupující do spojení ponechalo svůj vlastní význam; např. ve víceslovném termínu удельный вес obě slova mají v podstatě ponechán svůj lexikální význam, zatímco v termínu слепая шахта ani jedno ze slov si nepodržuje původní význam: není to ani šachta v pravém slova smyslu¹⁷ a ani není „slepá“. Podle toho, do jaké míry jsou ve víceslovném termínu zastoupena slova-termíny anebo slova-netermíny na jedné straně a slova s původním významem anebo slova s pozměněným významem na straně druhé, určujeme stupnici vázanosti. Nejvyšší stupeň vázanosti najdeme u útvarů, které pozůstávají ze slov-netermínů, jejichž významy jsou po vstupu do spojení značně pozměněny. Jako poslední ve stupnici vázanosti jsou případy opačného pólu, tj. útvary obsahující slova-termíny s nezměněným, jim vlastním terminologickým významem. Mezi oběma protilehlými body existuje řada mezistupňových případů. Výsledná vázanost ve svých důsledcích určuje zpětnou rozložitelnost termínu; termíny железная дорога, ласточкин хвост jsou sémanticky absolutně nerozložitelné, protože jejich dílčí významy, tj. významy jednotlivých komponentů, se po případném rozložení diametrálně liší od významu celého spojení; jinak je tomu u termínu пневматический локомотив, kde dílčí významy jsou přibližně takové, jaké byly ve spojení. Porovnejme dané případy na uvedené tabulce:

¹⁵ O binaritě pojmenování J. Rozwadowski, *Wortbildung und Wortbedeutung*, Heidelberg 1904, v polském překladu *Slowotwórstwo i znaczenie wyrazów*, Wybór písm III, Varšava 1960, 21n.; A. V. Isačenko, *Obecně zákonitosti a národní specifčnost ve vývoji slovní zásoby slovanských jazyků*, K historickosrovnávacímu studiu slovanských jazyků, Olomouc – Praha 1957, 143n.

¹⁶ Problém sémantické vázanosti rozebírá: Ch. Bally v př. *Francuzská stilistika*, Moskva 1961, 87n.; V. V. Vinogradov, *Ob osnovnych tipach frazeologičeskich jediníc v russkom jazyke*, A. A. Šachmatov, Moskva 1947, 339n.; od téhož autora *Russkij jazyk*, Moskva 1947, 21n.; A. V. Kalinin, *Leksika russkogo jazyka*, Moskva 1966, N. M. Šanskiĭ, *Leksikologija sovremennogo russkogo jazyka*, Moskva 1964.

¹⁷ Definici šachty v. D. S. Lotte, *Osnovy postrojenija naučno-techničeskoj terminologii*, Moskva 1961, 81.

	Víceslovné termíny	Zastoupení termínů	Zastoupení dílčích významů	Sémantická rozložitelnost	Stupeň vázanosti
1.	железная дорога	žádný z členů není v dané terminologii termínem	žádný z členů nemá původní význam	útvár není rozložitelný	vázanost I. stupně
2.	головка автосцепки	jeden člen je termínem	jeden člen má původní význam	útvár je částečně rozložitelný	vázanost II. stupně
3.	пневматический локомотив	oba členy jsou termíny	oba členy mají původní význam	útvár je rozložitelný	vázanost III. stupně

Stanovení stupně vázanosti má převážně praktický charakter. Na jeho základě lze usuzovat o dalších reáliích: tak si můžeme např. vysvětlit, proč spojení *железная дорога* musí stát vždy při sobě a nijaký komponent se v případě dalšího rozšiřování termínu nesmí dovnitř spojení dostat apod.

5. Existenci víceslovných pojmenování doprovází v praxi tendence po jejich „zestručňování“, „zhušťování“, která se v poslední době běžně označuje termínem kondenzace. Výchozí bázi se staly úvahy A. V. Isačenka, který pod kondenzací rozumí „ztrátu samostatnosti jednoho z členů původně dvoučlenného pojmenování, srůst dvou členů v jeden celek, univerbizaci, přechod slova z třídy motivovaných do třídy nemotivovaných slov“.¹⁸ Jeho názor rozvádí dál M. Dokulil: „To (rozumějme úpravu hotových pojmenování) se může stát kondenzací záležející jednak v transformaci pojmenování několika-slovného v jednoslovné (ať složené, nebo odvozené) — tzv. univerbizace —, jednak i v transformaci pojmenování složeného v odvozené“.¹⁹ Zatímco A. V. Isačenko hovoří zásadně o „dvoučlennosti“ pojmenování, M. Dokulil vzpomíná „dvouslovná“, a navíc potom ještě transformaci jednoslovných v odvozená. Chápání kondenzace, jak jsme zde viděli, není tedy přísně limitováno na určitý druh výchozího pojmenování a ani ne na určitý druh výsledný (A. V. Isačenko počítá ke kondenzovaným útvarům kompozita, substantivizovaná adjektiva, zkratková slova). Jde tu podle našeho názoru o určitý jazykový proces, jehož začátek leží někde u původního nekondenzovaného pojmenování a končí u takové jednotky, jež je vzhledem k původnímu pojmenování určitým způsobem kondenzovaná. Není při tom snad podstatné, jaký druh pojmenování se kondenzuje a v co se kondenzuje, ale samotný proces „zhušťování“ (rozumějme podle původního fyzikálního významu slova) už existujících pojmenování. Výsledné kondenzáty mohou být jednoslovné (tj. jsou reprezentovány jedním plno-

¹⁸ A. V. Isačenko, *Obecné zákonitosti a národní specifčnost ve vývoji slovanských jazyků*, K historickosrovnávacímu studiu slovanských jazyků, Olomouc – Praha 1957, 147.

¹⁹ M. Dokulil, *Tvoření slov I.*, Praha 1962, 27.

významovým slovem) anebo i víceslovné (tj. jsou reprezentovány více plno-významovými slovy.) V tomto posledním bodě se poněkud odkláňíme od běžného pojetí kondenzace, podle něhož výslednými kondenzovanými útvary měla být jen slova jednoslovná (ať už složená anebo odvozená). Původní úzké chápání kondenzace má určitě nedostatky: 1. Kondenzace se často ztotožňovala s univerbizací, tj. se skutečnou přeměnou víceslovného pojmenování v jednoslovné; 2. stranou zůstávaly kondenzované útvary víceslovné; 3. pro transformaci víceslovných pojmenování ve víceslovné kondenzované útvary jsme neměli název; 4. celý problém kondenzace nebyl dostatečně přesně stanoven; 5. nepostihoval všechny kondenzační projevy. Domníváme se, že širší pojetí kondenzace by pomohlo celou problematiku daleko lépe vyřešit.

5.1. Příčiny kondenzace spatřuje správně A. V. Isačenko v dialektice vývoje slovníku. Pojmenování v převážné většině případů vznikají jako formální dvoučlenné útvary (genus proximum a differentia specifica), přičemž však označují jednotný, nerozčleněný předmět myšlenky. Vzniká tak rozpor, který se dříve nebo později nějak řeší. Jednotný obsah si žádá nerozčleněné pojmenování. Proto vznikají takové jazykové jednotky, jež jednotu obsahu lépe vyjadřují (víceslovná pojmenování se mění v párové spřežky, kompozita, morfemtické deriváty aj.). Tolik Isačenkova teorie.²⁰ Celý proces, jenž měl autor na mysli, má několik fází: 1. delší víceslovná pojmenování se transformují v kratší (двигатель газообразного топлива → газовый двигатель); 2. tato zase v jiná formálně jednotnější spojení (телефонный аппарат → телефон-аппарат), 3. u nich může dále nastat ustrnutí prvního členu spojení (v. ztrátu slovotvorného a formálního afixu u pojmenování вагон-ресторан), 4. potom se spojení mění v typická kompozita (мотор-генератор → мотор-генератор); 5. dále v odvozená slova (электрический поезд, электропоезд → электричка), popř. se uskutečňují jiné modifikace jmenovaných případů. Každá z fází reprezentuje určitý stupeň kondenzačního procesu, jenž směřuje k úplné likvidaci rozporu mezi „rozčleněností formy“ a jednotou obsahu. Nejblíže jednotě jsou morfemtický odvozená slova, u nichž o dvoučlennosti hovoříme jen ve smyslu jejich možného rozdělení na sémantické jádro-kořen a příslušný sufix a prefix, zastupující jednu ze složek onomaziologické struktury. Případy typu двигатель газообразного топлива → газообразный двигатель a jim podobné tvoří v podstatě jejich opačný pól, neboť tam vlastně celá kondenzace začíná svou první kondenzovanou formou. Nepočítat s těmito víceslovnými kondenzáty znamenalo by podle našeho názoru porušení kompaktnosti celého problému.

5.2. V kondenzaci lze spatřovat mimo jiné i určitý projev tzv. principu jazykové ekonomie.²¹ Tento princip nepůsobí v jazycích přímočaře: jazyky

²⁰ A. V. Isačenko, nahoře uved. práce, 143n. Párovým spřežkami nazývá typ жар-птица (upozorňujeme, že tento typ pojmenování nemá v lingvistické literatuře jednotný název: označuje se jako apozitní spojení, složená slova, sdruženiny, „sdružená pojmenování, pojmenování se spojovníkem, spojení aj.).

²¹ O principu ekonomie píše: K. Horálek, *Úvod do studia slovanských jazyků*, Praha 1962, 282; V. Brøndal, *Essais de linguistique générale*, Kodaň 1943, 23; A. M. Martinet, *Economie des changements phonétiques*, Bern 1955, v překladě *Princip ekonomie v fonetických změnách*, Moskva 1960, 130.

jej uplatňují různě podle svých vlastních jazykových zákonitostí. Jeho projekce do různých rovin jazyka je rovněž různá; v rovině pojmenování, hlavně terminologických, nachází relativně velmi široké uplatnění. V terminologii totiž přímo koresponduje s požadavky kladenými na termín. Tzv. jednoduchost, krátkost, stručnost atd., jež se od každého tremínu žádá, není vlastně nic jiného jako požadavek ekonomičnosti termínů, vyvolaný jak potřebami jejich příjmu (termín musí být snadno srozumitelný a zapamatovatelný), tak i z hlediska jejich použití (tzv. operativnost termínů). Princip ekonomie můžeme tu promítnout i dále. Termíny se uspořádávají do určitých terminologických systémů. Vypěstlost terminologického systému není dána prostým množstvím termínů, ale jejich ekonomickým uspořádáním v přísně organizovaný celek, který odpovídá dané pojmové struktuře. Princip ekonomie je tu tak navíc povýšen do jiné roviny, než tomu je u běžných pojmenování. Jestliže uznáme ekonomii v jazyce, domníváme se, že můžeme potom na jejím podkladě vysvětlovat i všechny výše uvedené kondenzační procesy.

5.3. Místem vzniku kondenzovaných útvarů bývá především hovorová řeč, protože tam je potřeba jednoduchých a krátkých pojmenování nejnaléhavější. Odtud potom přecházejí do úzce spisovného jazyka. Nový kondenzát buď zatlačuje svou původní nekondenzovanou paralelu, anebo žije spolu s ní a liší se od ní stylisticky (porovnejme *грузовой поезд* → *грузовой*, *товарный поезд* → *товарняк*, *врубчатая машина* → *врубчатка* apod.). Dnešní koexistence těchto paralel představuje jakýsi model, podle něhož se nová pojmenování tvoří přímo, tj. i bez původních rozvedených útvarů. Rozdíl je jen v tom, že jedné ze složek onomaziologické struktury se nedostalo původního explicitního samostatného vyjádření, a přece dané pojmenování své další zařazení napovídá; srov. příklady sémanticky silně zatíženého sufixu *-ка* u pojmenování označujících místnosti jako *читалка*, *раздевалка*, *курилка* apod.).

5.4. Vedle kondenzace se setkáme i s opačným projevem, tj. s rozšiřováním, doplňováním, rozvíjením hotových pojmenování, která nebyla pro uživatele dostatečně průzračná a srozumitelná anebo nějak jinak nestačila pro vyjádření pojmu. Tato otázka není doposud nikde souhrnně rozebrána. Jsme toho názoru, že by bylo potřebné ji rovněž řešit.

6. Závěr: Útvary typu „железная дорога“ a jim podobné, měly by dostat v naší literatuře jednotný (v mezích možnosti) název. Jejich struktura nám nabízí relativně výhodný název, a to víceslovné pojmenování, resp. víceslovný termín. Víceslovné pojmenování představuje určitý druh ustáleného spojení, které se však od ostatních ustálených spojení výrazně odlišuje (jde tu o jev pojmenování a ne o výpověď). Problém delimitace termínu a běžného slova se nesmí v daném případě zlehčovat. Existenci víceslovných pojmenování provází tzv. kondenzační tendence. Doporučujeme, aby se kondenzace chápala v nejširším slova smyslu (jako transformace původního nekondenzovaného pojmenování v určitý kondenzát, ať už jednoslovný anebo víceslovný).

ТЕРМИНОЛОГИЧЕСКИЕ НАИМЕНОВАНИЯ, СОСТОЯЩИЕ ИЗ НЕСКОЛЬКИХ СЛОВ

(на русском материале)

Образование наименований типа „скорый поезд“ принадлежит к частейшим способам, которыми выражают в языке терминологические понятия. Но все-таки в нашей литературе не имеется для них единого названия. Их структура предлагает нам подходящую форму названия, а именно „víceslovné pojmenování, víceslovný termín“. Наименования приведенного типа представляют собой определенный вид устойчивых словосочетаний, выделяющийся из всех остальных своей особенностью. Разграничение слова-термина и слова-нетермина здесь нужно строго учитывать. Существование этих наименований сопровождается так называемая конденсационная тенденция. Рекомендуем понимать конденсацию в ее наиболее широком смысле этого слова, а именно как преобразование существующего наименования в определенный конденсат, однословный или многословный, отличающийся от исходящего наименования более краткой, сжатой языковой структурой.